

Управління освіти і науки
Чернігівської обласної державної адміністрації
Чернігівський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського

**ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. –
АКТ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ**

Інформаційно-методичний матеріал

Чернігів – 2017

Автор: *Клепак Аліна Сергіївна* – старший викладач кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання ЧОІППО імені К. Д. Ушинського

Рецензенти: *Нестеренко Лідія Олександрівна* – доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання ЧОІППО імені К. Д. Ушинського, кандидат історичних наук

Русанов Юрій Анатолійович – доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, кандидат історичних наук

Відповідальний за випуск: *Довбня Віктор Миколайович* – проректор з науково-педагогічної роботи ЧОІППО імені К. Д. Ушинського, доктор філософських наук

*Матеріали обговорено і затверджено на засіданні кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання ЧОІППО імені К. Д. Ушинського
(протокол № 4 від 7 грудня 2017 року)*

ЗМІСТ

Вступ	3
Чи був Голодомор 1932–1933 рр. в Україні геноцидом?	4
Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: хроніка злочину	9
Висновки	21
Список використаних джерел та літератури	22
Додатки	
Додаток А. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні (за документами іноземних дипломатів)	24
<i>Документ 1.</i> Додаток до повідомлення німецького дипломатичного представництва в Ризі від 15 червня 1933 р.	24
<i>Документ 2.</i> Повідомлення королівського консула посольству Королівства Італії в Москві та до відома Міністерства закордонних справ Королівства Італії в Римі від 22 червня 1933 р.	26
<i>Документ 3.</i> 1933 р., 28 червня. Москва. – Рапорт військового аташе при посольстві Речі Посполитої в Москві про голод в Україні	28
Додаток Б. Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: вибрані документи	29
<i>Документ 1.</i> Витяг із доповідної записки Чернігівського обласного відділу ДПУ УСРР про повстанські настрої населення у 1932 р.	
<i>Документ 2.</i> Доповідна записка секретаря Чернігівського обкому КП(б)У П. Маркітана за прямим проводом до ЦК КП(б)У про виїзд селян за межі області	33
<i>Документ 3.</i> Із відомостей райвідділів ДПУ та райвиконкомів про харчові труднощі та випадки голоду у Чернігівській області	34
<i>Документ 4.</i> Загальний перелік міст, сіл/сільрад та колгоспів, занесених на «чорну дошку» в 1932–1933 рр. в Чернігівській області	36

ВСТУП

«Світова історія – це світовий суд». Наведений Шіллерівський афоризм може виглядати сьогодні дещо претензійним, але встановлення правдивих фактів означає і встановлення чієїсь відповідальності за них. Стосовно Голодомору 1932–1933 рр., то можна погоджуватися чи не погоджуватися з тим, що він був спланований, але він точно був навмисним. Адже, аналіз змісту опублікованих протягом цих років постанов ЦК ВКП(б), РНК УРСР та СРСР, ЦК КП(б)У засвідчує факти свідомого створення таких умов життя для сільського населення, дві третини якого становили етнічні українці, які призвели до їх відвертого фізичного винищення. До того ж, крім очевидних людських втрат та величезного морального удару, голод завдав непоправної шкоди українському національному життю. Було підірвано соціальну структуру нації, її культуру, багаті народні традиції, самобутність.

Сьогодні дослідники називають різні цифри загиблих, але, навіть, найбільш досконала статистика не спроможна передати глибини та масштабності соціально-економічних, політичних та морально-психологічних наслідків голодомору, жахливого свавілля владних структур і масових випадків ганебного для людини явища – канібалізму. Проте, критерієм масштабності трагедії є, очевидно, не лише цифри, а й здатність кожної людини віддавати належну шану жертвам несправедливості. Зокрема, американський дослідник Р. Конквест у книзі «Жнива Скорботи: радянська колективізація і терор голодом» зауважив так: «...Досвід цієї трагедії повинен сьогодні керувати почуттями та діяльністю українського народу на шляху до злагоди та співпраці... Потрібно докласти зусиль до щирого та дійового примирення: саме у такий спосіб можна відповідно вшанувати жертви, які належать усьому українському роду... Будемо сподіватись, що з Божою допомогою, уроки історії допоможуть знайти тривкі спонуки до порозуміння, маючи на увазі конструктивне співробітництво, щоб спільно будувати країну, яка на кожному рівні розвиватиметься у гармонійний та мирний спосіб...»

З метою вшанування жертв голодоморів, формування історичної пам'яті молодого покоління рекомендуємо, із застосуванням конкретних фактів із подій тих часів та місцевого матеріалу, взяти участь у заходах масового характеру в межах населених пунктів, провести різноманітні виховні заходи локального характеру, в тому числі тематичні конференції, вечори пам'яті, дискусії, зустрічі із земляками – свідками голодоморів тощо. Доречно також використати матеріали даної роботи на уроках суспільних дисциплін, в першу чергу історії України.

Чи був Голодомор 1932–1933 рр. в Україні геноцидом?

Геноцид (з грецької – «*genos*» (рід, плем'я) і латинської «*caedere*» (вбивати)) дефініюється в міжнародному праві як кампанія повного чи часткового знищення національної, расової, етнічної, релігійної групи як такої. Юридичне визначення терміну було здійснене великою мірою завдяки зусиллям польського юриста-міжнародника єврейського походження Р. Лемкіна. У своїй книзі «Правителі країн Осі в окупованій Європі», проаналізувавши біологічні, фізичні, соціальні та релігійні технології, які використали нацисти для підриву структурних фундацій національного життя поневолених народів, науковець зробив висновок про цілеспрямоване винищення євреїв і ромів на підконтрольній території. На його думку: «Геноцид не обов'язково означає нагальне знищення нації. Він, скоріше, означає скоординований план різних дій, спрямованих на знищення суттєвих основ життя національних груп, з метою знищити самі групи. Такий план має на меті дезінтеграцію політичних та соціальних установ, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, та знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності та навіть життя осіб, що належать до даної групи».

Через деякий час основні ідеї науковця-правника були використані редакційним комітетом Генеральної Асамблеї ООН під час прийняття 9 грудня 1948 р. «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», яка вступила в дію 12 січня 1951 р. Ця міжнародна угода, по-перше, дала правове визначення геноциду, а, по-друге, визначила п'ять конкретних способів, якими здійснюється намір знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку. Це:

- а) убивство членів такої групи;
- б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- в) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її;
- г) міри, розраховані на запобігання дітородінню в середовищі такої групи;
- д) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу.

Для визначення факту геноциду необхідно довести факт хоч би одного з цих п'ятьох актів, навмисно спрямованих проти однієї з вищезгаданих груп. З огляду на це, немає жодного сумніву, що звинувачення в геноциді має пряме відношення до Радянського Союзу за його дії в Україні. Зокрема, Р. Лемкін вбачає у злочинних діях тоталітарного радянського режиму чотири складові:

1. знищення української інтелігенції – розуму нації. У 1920-му, 1926-му, 1930–1933 рр. значна кількість письменників, вчителів, творчих та державних діячів були вбиті, репресовані, депортовані (за підрахунками журналу «Ukrainian Quarterly» в 1931 р. у Сибірі опинилося 51 713 інтелектуалів).
2. ліквідація Української Православної Автокефальної Церкви – «душі України». Між 1926 і 1932 рр. йшов сильний наступ на церкву, було репресовано 10 000 священників.
3. заселення України іноетнічними елементами для радикальної зміни складу населення. Між 1920 і 1939 рр. частка українців у населенні України знизилася з 80% до 63%.
4. Голодомор українського селянства – зберігача української культури, мови, традиції тощо.

Безперечним є факт, що Голодомор в Україні здійснювали за чітким планом, про що свідчить низка ухвалених радянською владою законів, постанов, інструкцій, директив, листів тощо. Та, незважаючи на очевидні факти, тривалий час в самій Україні не було єдності в оцінках подій 1930-х рр.

Першим кроком офіційної влади в цьому питанні стала Постанова ЦК Компартії України від 26 січня 1990 р. «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів», у якій було визнано факт масового голоду і навіть названо його винуватців. Тоді причини трагедії в Україні пояснювалися «відступом тодішнього керівництва країни і республіки від ленінських принципів кооперування», а також «згубною для селянства хлібозаготівельною політикою». Поряд із цим виразно звучала тема надання партійними, державними органами продовольчої допомоги окремим областям і районам. Фактично з виданням постанови та публікацією збірника документів вище компартійне керівництво воліло вважати тему голоду «остаточно з'ясованою» і «закритою для суспільних дискусій».

Після здобуття незалежності нова українська влада прийняла низку рішень щодо вшанування пам'яті жертв голодоморів та, зокрема, визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом. Указ Президента України Л. М. Кравчука від 19 лютого 1993 р. № 38/93 «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні» передбачав проведення у вересні Днів Скорботи і Пам'яті жертв Голодомору в Україні. Указ Президента України Л. Д. Кучми від 26 листопада 1998 р. № 1310/98 «День пам'яті жертв Голодомору» встановлював день вшанування пам'яті жертв голодоморів щороку в четверту суботу листопада.

На офіційному рівні лише 24 листопада 2002 р., звертаючись до українського народу в зв'язку з Днем пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій, Л. Д. Кучма визнав голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу та закликав міжнародне співтовариство підтримати Україну.

Поворотним моментом політично-правового тлумачення Голодомору стала Постанова Верховної Ради України від 28 листопада 2002 р №258-IV «Про 70-і роковини Голодомору в Україні», яка засудила «політику геноциду, що проводилася на державному рівні керівниками тоталітарного радянського режиму проти громадян України, національного духу, менталітету та генетичного фонду Українського народу». За результатами спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 р. щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. було прийнято Постанову від 15 травня 2003 р. №789-IV, яка схвалила звернення до українського народу із зазначенням характеру Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду.

Нарешті, відповідно до загальноприйнятих норм міжнародного права, які знайшли своє віддзеркалення в міжнародних договорах, зокрема в Конвенції ООН 1948 р. і в Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р., 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», яким визнала події 1930-х рр. актом геноциду українського народу. Цей закон став політико-правовим підґрунтям для проведення широкомасштабного дослідження й політичної оцінки злочинів проти людяності, вчинених радянським керівництвом.

Розслідування розпочалось у травні 2009 р., коли Служба безпеки України порушила кримінальну справу № 475 за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. за ознакою злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України. У результаті було встановлено, що винуватцем Голодомору в Україні є комуністичний режим і його конкретні керівники, які штучно створили умови для геноциду. Спираючись на національне та міжнародне законодавство слідчі Служби безпеки України порушили кримінальну справу відносно: Й. В. Сталіна, генерального секретаря ЦК ВКП(б); В. М. Молотова, голови РНК СРСР, голови Ради праці і оборони; Л. М. Кагановича, секретаря ЦК ВКП(б), завідувача сільськогосподарським та транспортним відділами ЦК ВКП(б); П. П. Постишева, секретаря ЦК ВКП(б), другого секретаря ЦК КП(б)У, першого секретаря Харківського обкому КП(б)У; С. В. Косіора, генерального секретаря ЦК КП(б)У; В. Я. Чубаря, голови РНК УСРР; М. М. Хатаєвича, другого секретаря ЦК КП(б)У, першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У.

31 грудня 2009 р. об'єднану кримінальну справу № 475, згідно з вимогами кримінально-процесуального законодавства України й за погодженням з Генпрокуратурою України, було направлено на розгляд Апеляційного суду м. Києва.

13 січня 2010 р. Апеляційний суд іменем України виніс постанову, якою визнав, що в 1932–1933 рр. на території радянської України були навмисно створені умови, розраховані на знищення частини селян як питомої складової української національної групи, тобто вчинено злочин геноциду. Його організаторами й виконавцями є зазначені вище керівники комуністичної партії більшовиків, які входили до складу ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У.

Сьогодні надзвичайно актуальним є визнання світовою громадськістю і впливовими міжнародними інституціями Геноциду українців 1932–1933 рр. Відмітимо, що надзвичайно важливим кроком у цьому питанні стали Висновки Комісії Конгресу США з питань розслідування Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, оприлюднені ще в квітні 1988 р. Найважливішими з них є такі:

1. «Немає сумніву, що значна кількість жителів Української СРР та Північно-Кавказького краю померли голодною смертю під час штучного голоду 1932–1933 років, спричиненого тим, що радянська влада конфіскувала врожай 1932 року.
2. Голод в Україні забрав життя мільйонів людей.
3. Голод не був, як це часто припускають, пов'язаний із посухою.
4. У середині 1932 року, після нарікань керівництва Української СРР на те, що надмірні обсяги хлібозаготівель призвели до спалахів голоду в окремих місцевостях, Москва змінила курс і почала висувати все жорсткіші вимоги до селян.
5. Через неспроможність виконати план хлібозаготівель радянська влада в Україні була змушена вдаватися до щоразу суворіших заходів із метою вилучити граничну кількість зерна в селян.
6. Восени 1932 року Сталін скористався спричиненою цими діями «кризою хлібозаготівель» в Україні як приводом для консолідування свого контролю в Україні та дальшого посилення конфіскації зерна.
7. Український Голод 1932–1933 років спричинило вилучення в граничних обсягах сільськогосподарської продукції в сільського населення.
8. Наприкінці 1932 року Сталін знав, що в Україні люди вмирали з голоду.
9. У січні 1933 року Сталін використав «недостатню наполегливість» української влади в здійсненні конфіскації зерна, аби ще більше посилити контроль за Комуністичною партією України, та санкціонував заходи, які погіршили ситуацію й гранично збільшили кількість людських жертв.

10. П. Постишев отримав подвійне завдання від Москви: посилити конфіскацію зерна (а отже й Голод) в Україні та ліквідувати скромні вияви національного самоствердження, які керівництво СРСР доти дозволяло українцям.
11. Було вжито заходів для того, щоб не дати голодним людям змоги їздити до інших місцевостей, де було більше харчів.
12. У 1931–1932 роках Йосип Сталін та наближені до нього особи вчинили геноцид проти українців.
13. Під час Голоду певні представники американського журналістського корпусу співпрацювали з радянським керівництвом із метою заперечити факт українського Голоду».

Зважаючи на такі висновки з ініціативи Світового конгресу вільних українців було створено Міжнародну комісію з розслідування голоду 1932–1933 рр. під керівництвом професора шведського Інституту публічного та міжнародного права Я. Сандберга. У 1990 р. Комісія визнала достовірною інформацію, яка підтверджувала існування складових елементів геноциду в подіях 1930-х рр.

Власне, під цим кутом зору й розпочалося міжнародне визнання Голодомору 1932–1933 рр. актом геноциду. На державному рівні це вже зробили наступні країни (у хронологічному порядку): Естонія, Ватикан, Австралія, Канада, Угорщина, Литва, Грузія, Польща, Перу, Парагвай, Еквадор, Колумбія, Мексика, Латвія, Португалія, США. Ще ряд країн в офіційних зверненнях засудили Голодомор як акт винищення людства, вчинений тоталітарним сталінським режимом або вшанували пам'ять його жертв, зокрема: США, Італія, Аргентина, Бразилія, Іспанія, Словаччина, Чехія, Чилі, Андорра. 28 квітня 2010 р. Парламентська асамблея Ради Європи схвалила резолюцію про вшанування пам'яті загиблих у результаті голоду 1932–1933 рр. в Україні та інших республіках колишнього Радянського Союзу, вшанувавши пам'ять загиблих від голоду й засудивши жорстоку політику сталінського режиму.

Кінцевою метою України, звичайно, є визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу більшістю держав-членів ООН, адже саме зараз, у цей складний період, питання національної свідомості та історичної справедливості постає надзвичайно гостро. Саме тому 20 вересня 2017 р. Президент України П. О. Порошенко, у ході загальних дебатів 72-ї сесії Генеральної асамблеї Організації Об'єднаних Націй, закликав держави-члени ООН визнати Голодомор в Україні в 1932–1933 рр. геноцидом українського народу.

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: хроніка злочину

Голодомор 1932–1933 рр. – акт геноциду українського народу, здійснений керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР, шляхом організації штучного масового голоду, що спричинив загибель мільйонів українців у сільській місцевості на території Української СРР (землі сучасної України, за винятком семи західних областей, Криму і Південної Бессарабії, які тоді не входили до УСРР) та Кубані, де переважну більшість населення становили українці, з метою придушення українського національно-визвольного руху і фізичного знищення частини українських селян.

У 1930 р. генсек ЦК ВКП(б) Й. В. Сталін дав поштовх новій хвилі колективізації в СРСР. У квітні того року було прийнято Закон про хлібозаготівлі, згідно з яким колгоспи мусили здавати державі від чверті до третини зібраного збіжжя. Тим часом, внаслідок Великої депресії, ціни на сільськогосподарську продукцію на Заході стрімко впали. Радянський Союз став на порозі економічної кризи, адже довгострокових позик йому ніхто не давав, вимагаючи визнати за собою борги Російської імперії. Щоб заробити валюту, було вирішено збільшити обсяги продажу зерна, внаслідок чого хлібозаготівельні плани різко й невмотивовано зросли. Зокрема, з урожаю 1932 р. продати на експорт планувалось 4 472 678 т українського хліба із загальної кількості заготівель у 5 831 300 т (загалом по СРСР – 13 809 100 т).

Проект хлібозаготівельного плану, розроблений у червні РНК СРСР, підлягав затвердженню на партійних конференціях. Тож у липні 1932 р. на III Всеукраїнську партконференцію у Харкові приїхали Л. М. Каганович як секретар ЦК і В. М. Молотов як голова Радноркому.

Конференція відбулася в надзвичайно напруженій атмосфері, оскільки засадничі погляди на ситуацію, що склалася в Україні, суттєво відрізнялися. Члени політбюро ВКП(б) причини нестачі продовольства вбачали: 1) в невмінні української парторганізації оперативно керувати республікою; 2) в невмінні правильно і швидко провести в життя і зреалізувати всі плани колективізації та хлібозаготівель; 3) в невмінні вчасно викрити саботаж куркулів та націоналістів в Україні взагалі і в партії зокрема; 4) в невмінні знайти винних у провалі хлібозаготівель; 5) в існуванні антидержавних тенденцій про «надмірні, нереальні темпи і плани».

Якщо уважно проаналізувати виступи членів українського політбюро, а також деяких секретарів райкомів партії, то стає зрозумілим, що причини катастрофи вони трактували по-іншому. Наприклад, В. Я. Чубар зосередив увагу: а) на хибних настановах щодо форм, методів і темпів колективізації; б) на нереальних планах хлібозаготівель; в) на помітному зниженні відсотка працездатного населення районів, тобто у втіканні з села або вимиранні, що були наслідком усього попереднього. М. О. Скрипник відверто зізнавався, що грабіжницька політика хлібозаготівель зумовила нечуване зубожіння й голод села. «У нас забрали все під метьолку!» – заявляв партійний діяч. Г. І. Петровський говорив про важкий продовольчий стан окремих районів, а О. Г. Шліхтер – про невідповідності економічних настанов «нового курсу» і спроможностей сільського господарства УСРР.

Доповідаючи в листі до Й. В. Сталіна від 6 липня 1932 р. про хід обговорення на засіданні політбюро ЦК КП(б)У та III Всеукраїнській партконференції плану хлібозаготівель, В. М. Молотов та Л. М. Каганович писали: «Сегодня обсуждали вместе с Политбюро ЦК КП(б)У проект резолюции и вопрос о проведении конференции. Указали на неприемлемость проекта резолюции как слабо критикующего руководство ЦК КП(б)У в отношении деревни и не ставящего твердо задачи выполнения хлебозаготовительного плана и борьбы с демобилизационными настроениями в этом деле. Все члены Политбюро, включая Скрыпника, высказались за снижение плана, ссылаясь на недосев зерновых 2,2 млн гектар и гибель озимых 0,8 млн гектар. Мы категорически отклонили пересмотр плана, потребовав мобилизации партсил для борьбы с потерями, разбазариванием хлеба и на укрепление колхозов... Думаем, что следует записать в резолюции неудовлетворительность руководства ЦК КП(б)У в отношении деревни за последний период. Сообщите ваше мнение». Зрозуміло, що генсек відповів згодою.

Необхідно відмітити, що ситуація з голодом існувала ще до початку конференції. Так, з 1 січня до 22 квітня 1932 р. до ЦК КП(б)У надійшло більше сотні листів, у який йшлося про це. З початку липня почали фіксуватися чисельні факти вживання у їжу сурогатів та м'яса померлих тварин, випадки самогубства на ґрунті голоду. 25 липня від секретаря Шполянського райкому патрії Київської області було отримало першу інформацію про два випадки канібалізму в селах Станіславчик та Матусівка.

У середині липня селяни почали масово виходити з колгоспів: «Дополнительные поступившие материалы местных органов ГПУ сигнализируют о дальнейшем росте требований колхозников об исключении их

из колхозов... Всего по Украине на протяжении июня поступило заявлений о выходе из колхозов 14055 человек в 475 колхозах 111 районов...». Очевидно, саме тоді почалися й перші масові крадіжки хліба, про які ще в червні попереджав В. Я. Чубар.

За таких умов 20 липня 1932 р. Й. В. Сталін надіслав до Л. М. Кагановича та В. М. Молотова листа, у якому наголосив, що чинне законодавство про крадіжки державного, колгоспного й кооперативного майна надзвичайно ліберальне: 2–3 роки тюрми з наступною амністією через 6–8 місяців. Відтак, генсек дав вказівку ОДПУ СРСР взяти під суворий нагляд село, а всіх «активних проповідників проти нового колгоспного ладу, активних проповідників ідеї виходу з колгоспу – вилучати і направляти до концтабору».

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», яка передбачала за розкрадання колгоспної чи кооперативної власності розстріл із конфіскацією всього майна, а за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі не менш ніж на 10 років також із конфіскацією всього майна. Амністія з таких судових справ заборонялася. Директива передбачала також ув'язнення куркулів, які намагалися «примусити» селян залишати колгоспи, до «концентраційних таборів» строком від 5 до 10 років. Звернемо увагу на те, що генеральний секретар ЦК ВКП(б) активно брав участь в розробці «Закону про п'ять колосків» (так в народі охрестили цю постанову), ретельно вносячи до нього свої правки та додатки.

Одночасно з посиленням каральних репресій проти населення Й. В. Сталін намагався встановити більш жорсткий контроль за діяльністю керівництва УСРР. У листі до Л. М. Кагановича від 11 серпня 1932 р. він запропонував йому посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, залишивши за ним посаду секретаря ЦК ВКП(б). Він також вважав доцільними перевести В. А. Балицького на посаду голови ДПУ УСРР, залишаючи його заступником голови ОДПУ СРСР, а С. Ф. Реденса зробити його замом. Після цього хотів призначити замість В. Я. Чубаря главою РНК УСРР когось із керівників центральних господарських відомств, а самого Власа Яковича зробити заступником В. М. Молотова по РНК СРСР. А далі якнайшвидше, не шкодуючи грошей, перетворити Україну на справжню фортецю СРСР.

Звичайно Л. М. Каганович погодився з таким планом дій, а з приводу свого призначення написав так: «...Вы настолько широко и ясно поставили вопрос с точки зрения интересов партии, что никаких серьезных колебаний не может быть. Да и наконец, Вы имеете не только официальное политическое, но и товарищески-моральное право распоряжаться тем, кого Вы сформировали как

политического деятеля, т.е. мною, Вашим учеником». Щоправда, через кілька днів генсек відмовився від таких кадрових перестановок, залишивши на місцях вище політичне керівництво республіки, одночасно змінюючи працівників нижчих ланок управління.

Реалізація планів почалася з призначення 1 жовтня на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У першого секретаря Середньо-Волзького обласного комітету ВКП(б) у місті Самарі М. М. Хатаєвича. 9 і 15 жовтня були затверджені перші секретарі: Дніпропетровського обкому КП(б)У – В. А. Строганов, Вінницького – В. І. Чернявський, Чернігівського – П. П. Маркітан.

У перші тижні жовтня, навіть після серії партійних та інших чисток, темпи хлібозаготівель в Україні різко знизились. З метою виправлення становища рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 р. були створені Надзвичайні хлібозаготівельні комісії (НХК). В Україні групу в складі «Калмановича, Саркісова, Маркевича, Кренцеля» очолив голова Раднаркому СРСР В. М. Молотов. Оскільки місячний план було виконано лише на 22 %, а річний – на 39 %, наприкінці жовтня з'явилась постанова про необхідність «перелому в ході хлібозаготівель».

У листопаді 1932 р. було запроваджено систему спеціальних бригад із видобутку зерна («червоних валок»). До таких бригад входило понад 110 тисяч активістів з-поміж селян, яких серед населення називали «буксирними бригадами», «босотою», «дармоїдами», «голоотою», «грабіжниками», «перевертнями», «штихарями», «кровопивцями», «нехристями з сільради», «опричникми», «хліботрусами» тощо. Адже їхньої звичною роботою було побиття людей, з метою забрати усі продукти харчування, які знаходились у хаті. Для пошуку вони вживали спеціально виготовлені для них знаряддя – сталеві пруті товщиною 1,5 – 2 см і довжиною в 1,5 – 3 м, з ручкою на одному кінці та гострим наконечником або чимось на зразок свердла, – на другому. «Ходили по селу члени комітету бідноти на чолі з головою сільради групами по 10–15 чоловік з лопатами та штрикачами. Усе, що знаходили, описували і забирали, іноді крали. Пам'ятаю, йде бригада по селу, а всі у вікна з переляком дивляться, до кого підуть, там зразу чути крики і плач», – згадував мешканець села Перебудова Ніжинського району С. Чепела.

5 листопада 1932 р. В. М. Молотов і секретар ЦК КП(б)У М. М. Хатаєвич надіслали директиву на місця з вимогами негайного виконання Постанови від 7 серпня 1932 р. «з обов'язковим і швидким проведенням репресій і нещадної розправи із злочинними елементами у правліннях колгоспів». Текст шифрограми від 8 листопада містив такі розпорядження: «з цього дня

призупиняється відвантаження товарів для сіл всіх областей України, допоки колгоспи та «індивідуальні селяни» не розпочнуть «есно і добросовісно виконувати свій обов'язок перед робітничим класом і Червоною Армією у справі хлібозаготівель».

Постановою від 18 листопада політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало створити в колгоспах натуральні фонди (насіннєвий, фуражний, продовольчий та інші), суворо заборонило їх розходувати, і навіть дозволило зарахувати в плани хлібоздачі натуральні фонди тих колгоспів, які не можуть виконати плани реквізицій. Того ж дня з'явилась постанова «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп». В. Я. Чубарю у Дніпропетровській, М. М. Хатаєвичу в Харківській, Ф. І. Зайцеву в Чернігівській областях разом з обкомами було доручено «завдавати рішучого удару куркульським елементам для запобігання куркульським повстанням». З метою виконання поставлених завдань 600 робітників-комуністів з промислових центрів бригадами по 3–4 особи вирушили до сіл, влаштовуючи подвірні обшуки, забираючи не лише збіжжя, а й усе продовольство.

Вилучення більшовицькою владою у населення практично всіх запасів хліба, що, відповідно, прирікало його на голодну смерть, призвело до різкого зростання антирадянських настроїв. Ще до появи постанов та розроблених на їх основі підзаконних актів в періодичній пресі часто можна було прочитати такі повідомлення: «Пильне око ДПУ виявило та віддало до суду фашистського саботажника, який заховав хліб у ямі під купою конюшини». Однак відтепер на сторінках газет одні за одним з'являлись свідчення про стрімке розширення дії законів та жорстокість, з якою вони втілюються в життя. Подана довідка про осіб, засуджених за справами, зведеними органами ДПУ УСРР та міліції у серпні – листопаді 1932 р. у зв'язку із хлібозаготівлями від 8 грудня 1932 р, яскраво демонструє це:

«Всего за август – ноябрь органами ГПУ привлечено к ответственности, в связи с хлебозаготовками – 21. 197 человек, из них:

в августе привлечено	1491 чел.
в сентябре –//–	2526 –//–
в октябре –//–	2850 –//–
в ноябре –//–	14230 –//–

По отдельным видам преступлений общее количество привлеченных распределяется следующим образом:

за хищение, разбазаривание и утайку хлеба	6940 чел.
за агитацию против хлебозагот[овок]	6449 –//–
за спекуляцию хлебом	3715 –//–

за сопротивлен[ие] вывозу хлеба	2022 --/--
за террор и поджоги	441 --/--
за вредительство в колхозах и совхозах	348 --/--
сведения о характере дел не получены	1.282 --/--

По отдельным областям органами ГПУ в связи с хлебозаготовками привлечено:

	Всего	Август – Октябрь	Ноябрь
Харьковская область	4873	1648	3225
Киевская --/--	4510	1203	3307
Одесская --/--	1690	891	799
Днепропетровская --/--	3233	968	2265
Винницкая--/--	2261	808	1453
Донецкая --/--	2388	896	1492
Черниговская --/--	1812	406	1406
АМССР --/--	430	147	283

Из общего числа привлеченных, в связи с хлебозаготовками, осуждено Судебной Тройкой и Особым Совещанием при коллегии ГПУ УССР – 1.108 человек, из них:

к В. М. С. З. (*вища міра соціалістичної законності – розстріл – прим. авт.*) 31 чел.

в концлагерь на 10 лет	116 --/--
в --/-- на 5 лет	419 --/--
в --/-- на 3 года	92 --/--
в ссылку	443 --/--

В том числе:

Осуждено за агитацию	496 чел.
--/-- за спекуляцию хлебом	466 --/--
--/-- за хищение, разбазаривание и утайку хлеба	146 --/--

Зам. Председателя ГПУ УССР Леонюк».

З початком зими невід'ємною складовою «боротьби за хліб» стало запровадження стосовно окремих населених пунктів і навіть районів так званих «чорних дощок», коли збройною силою оточували поселення й вивозили звідти всі продовольчі продукти з торговельної мережі, а найбільш непокірних владі заарештовували. Ідея «чорної дошки» уперше з'явилася в Л. М. Кагановича під час його поїздки на Північний Кавказ. На засіданні бюро крайкому 1 листопада він заявив про намір поставити на «чорну дошку» від 3 до 5 станиць, у яких заборонити торгівлю й провести чистку від контрреволюційних і куркульських елементів. Незабаром ідею було підхоплено й в Україні.

6 грудня 1932 р. ухвалено постанову ЦК КП(б)У й Раднаркому УСРР «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». Це означало, що треба було:

1. негайно припинити всю торгівлю (як державну, так і кооперативну), постачання будь-яким крамницям товару, а наявний вивезти;
2. припинити колгоспну торгівлю;
3. припинити кредитування у будь-якій формі і дотерміново стягнути раніш видані кредити та інші фінансові зобов'язання;
4. провести ретельну «чистку» складу колгоспів та низових органів влади від «контрреволюційних елементів».

15 грудня з'явився список 82 районів, «до яких припинили доставку промислових та будь-яких інших товарів, аж доки вони не доб'ються корінного поліпшення у виконанні колективних норм зернових заготівель». До речі, під час складання списків для занесення на «чорну дошку» до уваги бралися не тільки проценти виконання плану хлібозаготівель, але й політичне минуле села, починаючи з 1919 р.: наявність серед його уродженців активних діячів УНР та повстанського руху, участь селян у «куркульських повстаннях» 1920–1921 рр., негативне ставлення до колективізації та розкуркулення тощо.

За даними зведеного реєстру занесених на «чорну дошку» населених пунктів та колгоспів України, хронологія та географія запровадження таких репресій виглядала наступною:

- у *Донецькій області* відомості про занесення на «чорну дошку» 8 артілей та районних організацій Біловодського району датовані 1 березня, квітнем, червнем і вереснем 1932 р.;

- у *Київській області* ще у серпні 1932 р. цей вид репресій вжили щодо Олександрійської сільради Білоцерківської міськради, у вересні – щодо Зарічанської та Ротокської сільрад тої ж міськради;

- в *Одеській області* – у серпні 1932 р. на «чорну дошку» винесли Долинівську, Живанівську, Козирівську, Комишуватську, Лозуватську, Назарівську, Федорівську, Черняхівську сільради, у вересні – Ганнівську, Германівську сільради, у жовтні – населені пункти, розташовані на території сучасної Херсонської області (с. Бабіне, Великий Болград, Петрівка, Смідовичі);

- у *тогочасній Чернігівській області* (нині це територія Сумської) занесення на них м. Буринь та приміських колгоспів, Головинської, Купецької, Миколаївської, Михайлівської сільрад припадають на жовтень 1932 р., хоча перший такий випадок у даному регіоні щодо Лушницької, Пигрогівської, Тимонівської сільрад Шостинського району датований ще початком червня, а

стосовно колгоспів с. Попова Слобода (артілі ім. Молотова, ім. Шевченка, «Українець», «Дніпрова хвиля», ім. Петровського, ім. Сталіна, «Перше травня», «Червоний Донбасс») – 10 серпня 1932 р.; так саме в жовтні під дію режиму «чорних дошок» потрапили одноосібники 12 сіл Чернігівського району;

- у *Дніпропетровській* (нині це територія Запорізької області) перші відомості про використання «чорних дошок» виявлені теж у жовтні: до репресивного списку за рішенням місцевої влади занесли Біленську, Купріянівську, Новокатеринівську, Мар'ївську, Матвіївську, Розумівську, Малокатеринівську, Смолянську, Степну сільради.

Однак, незважаючи на всі зусилля партійного керівництва, на кінець 1932 р. план хлібозаготівель був виконаний лише на 71,8 %. Таким чином, якщо стосовно впливу репресивних заходів, передбачених режимом «чорної дошки», на хлібоздавання, створення насіннєвого фонду або проведення засіву можна сперечатися, то однозначно високоефективними вони виявилися для створення умов, несумісних із життям.

Не бажаючи вмирати через репресії до певних населених пунктів, їхні мешканці вдавалися до традиційної тактики – втечі з території лиха. У зв'язку з цим, наприкінці 1932 р., крім блокади внутрішніх адміністративних одиниць, було запроваджено ще й «харчову» блокаду УСРР. 27 грудня ухвалою ЦВК і Раднаркому СРСР було введено єдину паспортну систему по СРСР. 31 грудня ВУЦВК і Раднарком УСРР ухвалили постанову про запровадження єдиної паспортної системи в УСРР і обов'язків запис паспортів (прописку), що закріплювала селян до їх місць проживання. Щоб не допустити масової втечі селян до міста, на станціях та дорогах були встановлені спеціальні охоронні загони, а кордон з Росією, Румунією і Польщею був перекритий військами НКВД, які розстрілювали втікачів. У політичному звіті Консульства Німеччини в Києві за 1933 р. знаходимо такий запис: «Поряд з голодом, хлібозаготівельною кампанією є також «неважливе» внутрішньо-політичне питання, воно перебуває десь на другому місці, – це введення паспортів... Запровадження паспортної системи було дієвою ланкою заходів влади проти голодуючих сільських жителів».

Не зважаючи на такі дії влади, доведені до відчаю судами, розоренням господарств, масовими обшуками селяни все одно тікали з колгоспів цілими родинами. Як свідчить зведення таємно-політичного відділу ОДПУ СРСР, за грудень 1932 – січень 1933 р. із сіл тільки 215 районів України виїхало 85 217 однаків і 9 213 родин: з Київської області 26 344, Харківської – 26 129, Дніпропетровської – 12 421 однаків і 3 845 родин, Донецької – 9 561, Одеської – 3 950 і 4 020, Чернігівської – 5 593 і 837, Вінницької – 5 068 і 511 [13, с. 120].

Однак ці дані можуть бути далеко неповними, оскільки лише із Звенигородського району тодішньої Київської області в різні регіони СРСР розбіглося за 1932 р понад 10 тисяч осіб (за свідченням місцевого лікаря).

На переконання ж більшовицької влади, масові втечі 1932 р. були організовані «ворогами радянської влади, есерами й агентами Польщі з метою агітації «через селян» у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти радянської влади». Тому 22 січня 1933 р. всім партійним і радянським організаціям, органам ОДПУ СРСР було розіслано нову директиву «Про неприпустимість масових виїздів колгоспників та одноосібників за межі України». Як результат, за відомостями ОДПУ СРСР з 22 квітня 1933 р., було 258 401 затриманих, 230 633 повернутих на місце проживання, 8743 – засуджених, 6196 – у фільтраційних таборах, 2823 – заслані в Сибір, 725 – надіслані до Казахстану (до концтаборів), звільнених – 9282. З України затримали 37 924 особи, з них повернули до місця проживання – 34 433, залучили до судової відповідальності – 300, до Казахстану надіслали – 579, звільнили – 2612.

24 січня 1933 р. з'явилась спеціальна постанова ЦК ВКП(б), на яку пізніше посилялися як на «поворотний пункт в історії КП(б)У». У цьому документі українське керівництво звинувачувалося у зриві заготівлі зерна і втраті класової пильності. Пленум оголосив призначити другим секретарем ЦК КП(б)У й першим секретарем Харківського обкому секретаря ЦК ВКП(б) П. П. Постишева, М. М. Хатаєвича – третім секретарем ЦК КП(б)У й першим секретарем Дніпропетровського обкому, Є. І. Вегера – першим секретарем Одеського обкому. За десять місяців П. П. Постишев призначив 1340 нових товаришів на керівні посади, змінив 237 секретарів райкомів, 249 секретарів райвиконкомів, 158 представників райконтролькомісій. Одночасно було створено 649 політвідділи МТС та 203 політвідділи радгоспів, основним завданням яких стала «чистка класово ворожих елементів».

Як свідчать документи, перша половина 1933 р. стала апогеєм смертності: за лютий і першу декаду березня голод охопив 738 населених пунктів 139 районів республіки. За цей період від нього померло 2487 чоловік, 17 308 мали тяжкі захворювання. І це в той самий час, коли керівник ДПУ УСРР В. А. Балицький зі своїми 16 тисячами кадрових працівників, сотнями тисяч міліціонерів і сільських активістів за період від 1 грудня 1932 р. до 25 січня 1933 р. знайшли в напівмертвих українських селян 14 956 ям, 621 «чорну комору» і 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучили 1718,5 тисяч пудів виробленого хліборобами зерна.

Замовчувати трагедію ставало все важче. Селяни, аби врятуватися від голодної смерті, їли не тільки мертвих тварин, а й виривали «свіжі» людські трупи з могил. Так, у львівській газеті «Діло» від 23 серпня 1933 р. вміщено статтю «Статистика голодової смерті» з моторошною інформацією: «...Мерців влада не дозволяла хоронити так довго, поки трупи зовсім не почнуть розкладатися, а це тому, що поки хоронять свіжі тіла, негайно ніччю населення відкопує могили і вживає трупи на страву... Більшовицька влада розстрілює за людоїдство без суду, але це мало помагає, бо смерть перестала бути страшною...». У зв'язку з цим 16 лютого 1933 р. надійшла директива: «Категорично заборонити будь-яким організаціям вести облік випадків опухання й смерті на ґрунті голоду, окрім органів ДПУ». Сільрадам було дане розпорядження при реєстрації смерті не вказувати її причину. Шифрували смертність по-різному. В актових записах села Дубовий Гай Прилуцького району Чернігівської області, яке, за свідченням архівних документів, є одним з найбільш постраждалих у районі під час Голодомору, причина смерті «виснаження» була закреслена й записана як «невідома». Харківська область повідомляла так: «За п'ятиденку...місяця по... р-ну заготовлено (закуплено)... голів різної худоби. Хворіє по р-ну ящуром... голів». Людей, загиблих від голоду, називали «головами худоби», а під тим, скільки худоби хворіє на ящур, малась на увазі кількість випадків людоїдства. Після інформування вищого керівництва Союзу й України такі звіти негайно знищувались. Більше того, у 1934 р. надійшло нове розпорядження: усі книги ЗАГС про реєстрацію смертей за 1932–1933 рр. відіслати до спецчастин, де, напевне, вони також підлягали знищенню.

23 лютого 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів», якою встановлювався порядок, «в силу якого вони зможуть роз'їжджати по СРСР і відвідувати певні пункти лише з дозволу Головного управління міліції». Майже одночасно з цією постановою радянське керівництво вдається до аналізу причин трагедії та пошуку винуватців – «контрреволюційних шкідників», які навмисно псували сільськогосподарську техніку, засмічували поля, зменшували врожайність, розкрадали хлібні запаси колгоспів, знищували поголів'я худоби тощо. Тож, «в зв'язку з необхідністю остаточної ліквідації контрреволюційного повстанського підпілля до початку сівби, вчасного виловлювання і ліквідації інших можливих нових контрреволюційних формувань і завдання вчасного рішучого удару організаторам зриву заходів до сівби» працівники ДПУ УСРР посилили агентурно-оперативну роботу в республіці. Показовими у цьому сенсі є, зокрема, відомості Чернігівського обласного відділу ДПУ УСРР.

По групповым справкам:

	На I/XI 1932 г.		На I/XII 1932 г.		На 5/I 1933 г.		Всего	
	дел.	арест.	дел.	арест.	дел.	арест.	дел.	арест.
Повстанческие организации и группы	3	10	34	145	11	177	48	332
Бандитизм	20	134	7	58	3	18	30	205
Церковники и сектантская контрреволюция	1	1	8	39	3	15	12	56
Террористические группировки	6	20	10	26	11	60	27	106
Утайка, хищения, разбазаривание хлеба и другого имущества	8	26	24	134	55	282	87	442
Соппротивление и саботаж хлебозаготовок	5	10	3+4	11	11	62	23	97
Вредительство в совхозах, колхозах, МТС	2	5	1	3	8	50	11	58
Спекуляция хлебом	5	11	—	—	8	31	13	42
Прочие антисоветские группировки	53	167	26	89	27	147	106	403
ИТОГО:	103	384	117	505	137	843	357	1741

За поодинокими справками:

	На I/XI 1932 г.	На I/XII 1932 г.	На 5/I 1932 г.	Всего
Соппротивление хлебозаготовкам и утайка хлеба	13	363	259	635
Хищения	4	65	67	137
Спекуляция	57	39	77	173
Антисоветская деятельность	282	559	634	1475
Кулаки к высылке	—	—	731	731
По другим преступлениям	—	—	322	322
ИТОГО:	356	1027	2090	3473
ВСЕГО арестовано:	740	1541	2933	5214

Цілком природно, що будь-якого офіційного розлідування подій 1930–1933 рр. не було та й не могло бути. І хоча представники політичної еміграції ще в кінці 1932 р. почали говорити в засобах масової інформації про страшний голод в Україні, проте організувати допомогу з-за кордону було досить складно. Як зазначала голова Української національної жіночої ради С. Ф. Русова: «Українські жінки, об'єднані на еміграції в Національній Жіночій Раді, безсильні подати нещасному населенню жодну допомогу. Українська еміграція відгороджена від свого народу страшними більшовицькими загорожами – ні звідти до нас, ні від нас на Україну не перелетить і пір'ячко. Наша кореспонденція з рідними накликає на них жорстокі переслідування. Ми не можемо послати кіло рижу, хоча б і за ту величезну ціну, яку встановили самі большевики, граючися з голодним людом, як кіт з мишою, щоб не підвести наших рідних, наших сестер та їх дітей під страшні кари. Ми можемо лише правдиво освідомлювати культурний світ з тим страховищами, що провадяться поза тими мурами».

У 1937 р. було проведено черговий перепис населення, який виявив величезні демографічні втрати, які сталися з часу попереднього перепису 1926 р. Тому з'явилося відповідне розпорядження: засекретити матеріали перепису, а тих, хто володіє інформацією, розстріляти. Це пояснює, чому в цифрах істориків і демографів, які намагаються встановити кількість прямих та непрямих жертв Голодомору, існують дуже істотні розбіжності. Так, найбільшу кількість померлих називає Р. Конквест – 7 мільйонів людей, з них 5 мільйонів в Україні, 1 мільйон на Північному Кавказі, ще 1 мільйон – в інших містах. Дослідження С. В. Кульчицького на базі розсекречених даних перепису 1937 р. та демографічної статистики вказують на те, що населення радянської України за переписом 1937 р. становило 28 мільйонів 388 тисяч, за переписом 1926 р. – 28 мільйонів 926 тисяч осіб, тобто за 10 років воно скоротилося на 538 тисяч. Природний приріст за 1927–1936 рр. мав становити 4 мільйони 43 тисячі людей. Додаючи до цієї величини різницю в чисельності населення між двома переписами (538 тисяч), одержуємо демографічний дефіцит у 4 мільйони 581 тисячу людей. Однак навіть ці цифри не дають повного уявлення про кількість жертв, оскільки частина померлих частково компенсувалася досить високим рівнем народжуваності у 1935–1937 рр.

ВИСНОВКИ

Нині є очевидним, що Голодомор 1932–1933 рр. в Україні був результатом спланованих системних заходів та виступив одночасно інструментом знищення соціальної бази народного опору радянській владі в Україні, всесоюзної індустріалізації, застереженням українському радянському урядові проти намірів проводити порівняно самостійну політику. Відтак, маємо говорити принаймні про шість ознак злочинних дій більшовицької влади, які призвели до страшних наслідків у масштабах нації, а саме:

1. Знищення існуючої структури сільського господарства шляхом: насильницького впровадження колективізації селянських господарств; накладання непосильних планів хлібоздачі, що вичерпали всі продовольчі запаси.

2. Впровадження режиму «чорних дошок», що полягав у: вивезенні з цілих територій усіх товарів та засобів проживання, що знаходились на складах та в магазинах; насильницькій реквізиції у селян усіх запасів продовольства й навіть одягу; забороні будь-якої торгівлі та ввезення будь-яких засобів для існування; забороні будь-якого кредитування та насильницькому поверненні усіх кредитів.

3. Ізоляція голодуючих районів України шляхом: запровадження паспортної системи; заборони селянам права виїзду з їхніх місць проживання (заборона

продажу залізничних квитків); наказів про арешти селян, що виїхали самовільно з сіл; оточення озброєними загонами каральних органів СРСР цілих територій; заборони листування й поширення інформації про фактичне становище.

4. Свідоме замовчування правди про Голодомор перед світовою громадськістю, яка могла б надати продовольчу допомогу голодуючому населенню. Відомо, що в систему дезінформації були втягнуті визначні діячі світової культури – Р. Роллан, Б. Шоу, Л. Фейхтвангер, Г. Велс, прем'єр-міністр Франції Е. Ерію, котрі після ознайомлення зі спеціально підготовленими об'єктами переконували міжнародну спільноту про відсутність голоду в Україні. Більше того, щоб переконати світ у тому, що продовольчої проблеми в країні не існує, уряд СРСР у цей час здійснював широкомасштабний експорт українського хліба до країн Заходу, розраховуючись таким чином за поставлене обладнання.

5. Свідоме недопущення матеріальної допомоги для голодуючих в Україні, яку організовувала еміграція.

6. Духовний геноцид, який призвів до масової відмови від української нації через страх репресій, особливо за межами УСРР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка / Володимир Василенко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 48 с.
2. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4 т. Т. 1.: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / НАН України; викон. директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 838 с.
3. Воробей Р. Зміст і склад документів, переданих до державних архівів відділами РАЦС. Методика виявлення фактів про смерть від голоду, встановлення населених пунктів, що постраждали від Голодомору 1932–1933 рр. / Раїса Воробей // Архіви України. – 2008. – № 5–6. – С. 22–26.
4. Голод в Україні: 1932–1933 = The famine in Ukraine, 1932–1933: вибрані статті / упоряд. Надія Дюк. – 2-ге вид., доповн. – Луцьк: ВМА «Терен», 2006. – 163 с. – (Бібліотека прологу і сучасности; Ч. 168).
5. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.

6. Голодомор в Україні 1932–1933 років. Людський вимір трагедії / Ін-т візуальної історії та освіти Фонду ШОА Ун-ту Південної Каліфорнії; упоряд. О. Войтенко. – 2-ге стереотип. вид. – К.: «Майстерня книги», 2012. – 50, [1] с.
7. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: анот. довід. / НАН України [та ін.]; упоряд.: Л. Л. Аулова, В. М. Даниленко, В. В. Лавренюк; передм. В. М. Даниленко. – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 468, [1] с.
8. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / НАН України, Ін-т історії України, Міжнар. благод. фонд «Україна 3000»; упоряд. Руслан Пиріг; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1125 с.: фотогр., табл. – (Більше не таємно; т. 2).
9. Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження. Збірник документів і матеріалів / Ін-т нац. пам'яті, Черн. обл. держ. адм.; упоряд.: С. В. Бутко, С. І. Федусь. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – 208 с.
10. Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині мовою документів. Тематичний перелік / упоряд.: Л. П. Коноваленко, А. В. Морозова, Н. М. Полетун. – Чернігів, 2003. – 75 с.
11. Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні / Л. Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідом. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С. 389–401.
12. Демченко Т. Свідчення про Голодомор як джерело до вивчення феномену сталінських активістів / Тамара Демченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 19: в 2 ч. – Ч. 2. – С. 71–81.
13. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [Електронний ресурс] / Громадська правозахисна організація «Гельсінська ініціатива – XXI». – Режим доступу: <http://21.helsinki.org.ua/index.php?id=1388824041>. – Дата останнього звернення 09.11.17.
14. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест; перекл. з англ. – К.: Либідь, 1993. – 384 с.: іл.
15. Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Хроніка [Електронний ресурс] / В. Марочко, О. Мовчан; передм. В. Верстюк. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с. – Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/Book/G_H/2.pdf.

- 16.Марочко В. І. Голод на Україні (1931–1933 рр.): причини та наслідки / В. І. Марочко // Проблеми історії України. – 1991. – Вип. 1. – С. 59–68.
- 17.Мейс Д. «Ваші мертві вибрали мене...» / Джеймс Мейс; під заг. ред. Л. Івшиної. – 1-ше вид. – К.: ЗАТ «Українська прес-група», 2008. – 672 с.
- 18.Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – 464 с.
- 19.Наукові записки Міжнародної асоціації українців. Вип. 6 = Research Papers of the International Association of Ukrainian Studies / гол. ред. Г. Скрипник. – К., 2013. – 290 с.
- 20.Папакін Г. Архівні документи про «чорні дошки» як знаряддя радянського геноциду в Україні в 1932–1933 роках / Георгій Папакін // Архіви України. – № 5–6. – С. 14–28.
- 21.Рафаель Лемкін: Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; ред. Роман Сербин, упоряд. Олеся Стасюк. – К.: Майстерня книги, 2009. – 208 с.
- 22.Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. [Електронний ресурс] / сост. О. В. Хлевнюк [та ін.]. – М.: РОССПЭН, 2001. – 798 с.: ил. – Режим доступу:
<http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Stalin-Kaganov-title.php>.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні (за документами іноземних дипломатів)

Документ 1

**Додаток до повідомлення німецького дипломатичного представництва в
Ризі від 15 червня 1933 р.**

Німецьке представництво

Рига, 15 червня 1933 року

№ А 675

Штамп
Міністерства закордонних справ
Вхідний номер 2809
Від 21 червня 1933 року

Міністерству закордонних справ у Берліні

Зміст: ситуація в Радянській Росії

1 додаток

Цілком таємно!

З відомого джерела до мене сьогодні потрапив цей звіт латинського посланця в Москві, який надійшов учора.

Підпис

Додаток до повідомлення від 15.06.1933 – А 675

Італійський повірений у справах (?) у Москві Атоліко щойно повернувся з подорожі Кавказом, під час якої він чекав на італійський флот у Батумі. Він розповів, що дорогою бачив дуже страшні й приголомшливі картини голоду, зокрема групи голодних людей обступали потяги і просили шматочка хліба. На всіх станціях розміщувалися посилені загони ДПУ, яким доручено очистити залізничні станції від зморених голодом мас.

На Північному Кавказі, як і в Україні, немає хліба і навіть корму для худоби. Цукровий буряк стоїть незібраний, оскільки селяни знесилені голодом і більше не можуть працювати. Смертність на селі набирає жахливих масштабів, уже немає навіть людей, щоб ховати трупи.

В одному селі щоденно вмирає від голоду 30 – 40 осіб. Знаходять трупи, в яких вирізано м'які тканини, що вживають у їжу.

Не знаходять трупів померлих дітей. Як зазначають самі селяни, м'ясо з дитячих трупів варять і їдять. Лише Червона Армія та робітники фабрик хоч «скільки-небудь» забезпечені продовольством, хоча й тут денна пайка також обмежена до мінімуму. Судячи з повідомлень, подібна ситуація склалася і в Пензі, як інших заможних районах Чорноземного регіону.

Всіх коней забили і з'їли. Собак та інших свійських тварин взагалі не видно.

Як зазначає латинський посланець у Москві, там до такого ще не дійшло. Відкритих голодних заворушень не зафіксовано, тому що їх, напевно, відразу придушили б у зародку. В усіх областях, де є колгоспи і радгоспи, створено спеціальні політичні відділи, наділені дуже широкими повноваженнями (вони можуть навіть розстрілювати).

Фактично скрізь панує «червоне рабство», а такі великі пани, як Сталін, Калінін, Каганович та інші тепер постійно подорожують і проводять мітинги, обіцяючи світле майбутнє...

На фабриках та в шахтах усіма можливими засобами намагаються завадити робітникам переходити з одного місця роботи на інше, тому їх забов'язали щонайменше три роки працювати на одному робочому місці. Проте робітники не з якихось міркувань переходять з одного підприємства на інше, вони лише сподіваються знайти таку працю, де матимуть бодай мізерне забезпечення продуктами харчування, щоб урятуватися від голодної смерті.

Промовистим свідченням ситуації, що склалася, є такий випадок. Щоб навести лад у саду та не території посольства, ми запросили на роботу так званих працівників з озелення. Вони виконують важку роботу, тому їх заробіток становить 3 карбованці на день. Хліб вони отримують щоденно за картками – 2 кг за 40 копійок, обідають на спеціальній кухні за 1 карбованець і 20 копійок, тобто на їжу вони щодня витрачають 2 карбованці. Один карбованець залишається на квартиру, одяг і сім'ю. Робітники тут, у Москві, насправді напівголодні й не мають сили для важкої праці. Тому, щоб довести сад до ладу, ми змушені спочатку годувати наших робітників.

Джерело: Голодомор в Україні 1932–1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / упоряд., вступна стаття, пер. з нім. А. І. Кудряченка; передмова Ю. Г. Рубана. – К.: НІСД, 2008. – 340 с.

Документ 2

**Консульство Королівства Італії
ХАРКІВ**

22 червня 1933 року
№ 546/71

**ПОСОЛЬСТВУ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В МОСКВІ
ТА ДО ВІДОМА
МІНІСТЕРСТВА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ В РИМІ**

Голод

Ця тема сама по собі сумна, але все ж варто навести кілька прикладів, щоб прояснити менталітет та поведінку влади.

«Загублених», «покинутих», «спекулянтів» тощо й далі висловлюють настільки нерозсудливо й енергійно, що мені довелося видати моєму слугі довідку, яку він може показати, якщо його раптом потягнуть на одну з «вантажівок смерті». Складається враження, що існує денна «норма» цього «вилову». Власне, родина університетських викладачів розповіла мені про такий факт. Одна дівчинка, яку мати послала стояти в черзі по хліб, присіла на тротуарі, читаючи книжку і чекаючи своєї черги чи, можливо, того моменту, коли почнуть видавати хліб. Під'їхала «вантажівка смерті» й забрала її. Даремно вона кричала й вигукувала, що мешкає тут поблизу. Немов візники з роману Мандзоні, вони забирають усіх, хто попадеться. Цю сцену побачила сусідка й побігла повідомити матір. Мати поспішила до найближчого відділка міліції. Але все марно: її прогнали. Вона побігла до свого друга, який працював у ГПУ, але в міліційному збірному пункті дівчинки вже не було – її вже відвезли на Холодну Гору. Матері дозволили зайти до бараків (пізніше вона розповіла, що ледь живі лежали там впереміш із мертвими, стояв трупний сморід, лежали скалічені мерці – викрадені вночі чи померлі з голоду удень?), де вона й знайшла свою доньку. Високопосадовець ГПУ допитав підбирачів, чому вони забрали добре одягнену й вочевидь не полишену дівчинку. Вони відповіли: «Ми не знаємо, кого брати, а кого лишати, а знаємо тільки, що мусимо виконати щоденну норму, інакше матимемо неприємності»

Із інших достовірних джерел я дізнався, що на цвинтарях і в ярах за містом разом із мертвими кидають тих, хто вмирає, і залишають конати від виснаження або закопують живцем.

До довгого переліку сіл, мешканців яких майже цілковито винищено, можна додати ще такі села й навести відсоток померлих:

47-й колгосп, Харківська область – живі лише працівники сільради, усього кілька десят людей.

Терстаньяк – за 60 км від Харкова – УСІ ПОМЕРЛИ ВІД ТИФУ І ГОЛОДУ. Доктор гей, якого послали туди, увійшовши в село, був приголомшений жахливим смородом трупів, які розкладалися в будинках. (З його особистого повідомлення).

У Мохначах поблизу Чугуєва, де колись жило близько 1000 осіб (там проводила відпустки пані Баллович), залишилося ще 12 чоловіків, кілька жінок і кілька дітей (п. Баллович відвідала село 11 червня).

У неназваному селі Валківського району (за зізнанням одного університетського професора), де колись жило 3000 осіб, від осені й дотепер

«офіційно» зареєстровано 800 померлих і ще 800 «пропалих безвісти»; на ціле село нема жодної вагітної жінки чи немовляти. Одна жінка втекла з дому, бо члени її сім'ї напівжартома сказали їй, що вона найгладкіша і добре смакуватиме, коли її зварити. Схоже, що всі вцілілі люди стали людодідами.

До Харківського трибуналу надійшло близько трьохсот судових справ щодо людодіства. Мої знайомі лікарі помітили, що на базарі продають людське м'ясо.

Представники уряду визнають, що людські втрати лише в Україні становлять 9 млн осіб. В університетському середовищі говорять про 40–50 % усього населення України, і я вважаю цю цифру (15–16 млн осіб) точнішою.

Щиро Ваш,
Королівський консул
Граденіго

Р. S. Кілька працівників із установ охорони здоров'я в один голос заявили мені, що в селах вже немає вагітних жінок і немовлят.

Джерело: Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4 т. Т. IV.: Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні./ НАН України; упоряд. і вик. дир. Джеймс Мейс. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 621 с.

Документ 3

1933 р., 28 червня. Москва. – Рапорт військового аташе при посольстві Речі Посполитої в Москві про голод в Україні

Таємно
Шефу II відділу Головного штабу
Варшава

За рапортами, що надходять до нас, а також згідно з інформацією подорожніх, становище на Україні з точки зору врожайності є жахливим.

Ціна хліба, що продається з рук, становить від 6 до 15 карбованців за фунт. Лише в небагатьох містах (Київ) впроваджено так званий «комерційний» хліб за ціною 1 крб. за фунт, однак пунктів продажу такого хліба небагато, поставляється він нерегулярно і на всіх його не вистачає. На цьому тлі

виникають бунти невдоволеного населення, придушені з нещадністю міліцією (атакування, побиття кийками). Черги перед такими магазинами часто сягають більше кілометра.

Спостерігається значне зростання смертності. Видається, що в Києві щоденно вмирають від голоду по кілька сотень людей.

Становище в інших містах (особливо на Правобережній Україні), а також у селах – ще гірше; мають місце навіть випадки людожерства (убивство з цією метою дітей), поїдання небіжчиків, а також відкопування здохлих коней, худоби.

Становище колгоспів – не ліпше, щоденна їжа обмежується водянистим супом із картоплею та мінімальною кількістю хліба. І лише ті, що обробляють буряки, харчуються трохи краще, але від них вимагають відрядної роботи.

У порівнянні з московськими та центрально-чорноземними районами, на перший погляд, вражає страшне спустошення України. Посіви погані (лише озимина виглядає трохи краще), села видаються спустілими, на пасовищах лише де-не-де зустрічаються якась худоба і кілька коней.

В. о. військового атташе

[підпис]

Джерело: Кусьнеж Р. Голод на Україні 1932–1933 рр. (за документами польських дипломатів) / Роберт Кусьнеж; перекл. з польськ. Людмили Демченко // Архіви України. – 2008. – № 3–4(261). – С. 46–52.

ДОДАТОК Б

Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: вибрані документи

Документ 1

**Витяг із доповідної записки Чернігівського обласного відділу ДПУ УСРР
про повстанські настрої населення у 1932 р.**

[Не раніше 5 січня 1933 р.]

[...] Обстановка истекшего 1932 года характеризовалась возросшей антисоветской активностью всех категорий антисоветского, кулацкого и петлюровского элемента, что выражалось в усилившемся сопротивлении хозяйственно-политическим кампаниям и росте организационного оформления контрреволюционных повстанческих групп и организаций, ставивших себе

целью организованную борьбу с колхозами, хлебозаготовками и свержение Советской Власти путем вооруженного восстания.

[...] Учитывая все это, Черниговский областной отдел ГПУ, в соответствии с директивами ГПУ УССР и оперативным приказом тов. Балицкого, в своей оперативной работе направил исключительно серьезное внимание на выявление и разгром контрреволюционного повстанческого подполья и вскрытие контрреволюционных руководящих центров.

[...] О пораженности отдельных районов свидетельствуют следующие данные:

Наименование районов	Количество контрреволюционных ячеек	Количество выявленных участников	Количество арестованных	Примечание
1	2	3	4	5
г. Чернигов и Черниговский район	12	57	21	
Городнянский район	25	278	156	
Добрянский район	6	45	21	
Сновский район	7	25	16	
Репкинский район	8	25	2	аресты производятся
Путивльский район	12	50	19	
Глуховский район	5	34	17	
Шостенский район	5	15	7	
Новгород-Северский район	3	6	3	
Нежинский район	8	32	27	
Борзенский район	8	42	24	
Менский район	14	36	17	
Корюковский район	7	24	11	
Иваницкий район	2	12	10	
Велико-Бубновский район	4	16	11	
Роменский район	3	8	3	
Прилукский район	4	12	8	
Конотопский район	3	14	3	
Мало-Девичий район	1	8	1	
Бобровицкий район	1	12	4	
Кролевецкий район	2	16	—	аресты производятся
Козелецкий район	1	6	2	

Олишевский район	3	18	–	аресты производятся
Недригайловский район	1	14	2	
ИТОГО	131	789	383	
Снято для проработки по другим районам			34	
ВСЕГО			417 человек	

[...] Из приведенных выше данных видно *следующее*, что наиболее пораженными по повстанчеству являются две группы районов области, а именно:

Черниговская группа районов, куда входят Городнянский, Добрянский, Репкинский, Сновский, Олишевский, Черниговский и г. Чернигов, которые, как установлено следствием, охвачены одной широко разветвленной контрреволюционной повстанческой организацией, имеющей свои ячейки по селам перечисленных выше районов (дела «Остатки», «Сок», «Мовисты»).

Глуховская группа районов, куда входят Путивльский, Шостенский, Новгород-Северский и Глуховский, которые также охвачены одной широко разветвленной контрреволюционной повстанческой организацией (дела «Шулешевцы», «Реставраторы», «Повстанцы»).

Общий итог на 5 января 1933 года

Ликвидировано:

По групповым делам

	дел	арестованных
Повстанческие организации и группы	48	332
Бандитизм	30	205
Церковно-сектантская контрреволюция	12	56
Террористические группировки	27	106
Утайка, хищение, разбазаривание хлеба и другого имущества	87	442
Сопrotивление и саботаж хлебозаготовок	23	97
Вредительство в совхозах, колхозах и МТС	11	58
Спекуляция хлебом	13	42
<u>Прочие антисоветские группировки</u>	<u>106</u>	<u>403</u>
ИТОГО	357	1741

По одиночным делам:

	арестованных
Сопrotивление хлебозаготовке и утайка хлеба	635
Хищения	137
Спекуляция	173
Антисоветская агитация	1475
Кулаков к высылке в порядке п. 4 Инструкции СНК от 11/XI	731
<u>По другим преступлениям</u>	<u>322</u>
ИТОГО	3473

Всего по групповым и одиночным делам арестовано	5214 чел.
Закончено и передано в судебные органы НКЮ	1205 чел.
Во внесудебные органы	513 чел.
<u>Другие органы и прекращено</u>	<u>237 чел.</u>
<u>ВСЕГО</u>	<u>1955 чел.</u>

Получены результаты по переданным делам:

Осуждено судами НКЮ 547, из них:

к высшей мере соцзащиты	26
к длительному лишению свободы	484
к другим мерам	37
Осуждено внесудебными органами	218, из них:
в концлагерь	82
к высылке	127
к другим мерам	9
Кроме того, выслано кулаков	300 семей

В общем составе арестованных:

По социальному и должностному положению:

кулаков	2038
середняков	1518
бедняков	205
рабочих	51
служащих	221
торговцев	39
служителей культа	46
прочих	214
административный состав заморганов, совхозов, МТС	10
председателей колхозов	51
членов правления колхозов	58
председателей сельсоветов	20
бухгалтеров и счетоводов	99
завхозов и кладовщиков	84
бригадиров	29
рядовых колхозников	520
председателей и членов правления кооперативов	18
<u>агроперсонал</u>	<u>5</u>
<u>ИТОГО</u>	<u>5226</u>

По органам управления и отраслям хозяйства:

по колхозам	781
по совхозам	29
по МТС	3
по мельницам	116
по кооперации	46
по заготорганам	49

по Соваппарату	49
по заморганам	13
по индивидуальному сектору	3751
<u>прочие</u>	<u>379</u>
<u>ВСЕГО</u>	<u>5216</u>
По социально-политическому прошлому:	
бывших кулаков	281
бывших петлюровцев	65
бывших политбандитов	28
бывших уголовников	19
бывших членов царской армии	72
бывших офицеров антисоветских армий	35
бывших членов антисоветских партий	4
бывших помещиков	7
бывших карателей	1
прочих участников контрреволюционного движения	43
бывших торговцев	38
<u>исключенных из КП(б)У</u>	<u>8</u>
<u>ВСЕГО</u>	<u>601</u>
Членов и кандидатов КП(б)У	96

Джерело: Насрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – 464 с.

Документ 2

**Доповідна записка секретаря Чернігівського обкому КП(б)У П. Маркітана
за прямим проводом до ЦК КП(б)У про виїзд селян за межі області**

24 січня 1933 р.

Массовых или групповых выездов из сел области нет. Преобладают выезды одиночек и отдельных семейств в разное время. Лишь по немногим

отдельным селам количество выехавших за время октябрь-январь 20–70, остальные меньше 20–10. Выезжают главным образом одиночками главы семейств и трудоспособные взрослые члены семьи. Причины выезда разные: часть едет за хлебом в северные районы, Белоруссию, Москву, Ленинград, часть твердоздатчиков выехала, боясь подвергнуться репрессиям за неспасение хлеба, часть пытается своим отсутствием уклониться от выполнения государственных обязательств, полагая, что оставшиеся нетрудоспособные отвечать не будут. Выезд части, в том числе колхозников, исключительно одиночек, является неорганизованным отходничеством. Преобладающая часть выезжающих направляется на работу в промышленные центры, как вне Украины, так и в пределах Украины – Донбасс, Харьков. По предварительным данным выехало 4309 одиночек, 317 семейств, в том числе семейств единоличников 183, одиночек-единоличников 2939, семейств твердоздатчиков 134, одиночек твердоздатчиков 979, колхозников одиночек 305, ликвидированных кулацких хозяйств 65. Из 15 районов, по которым имеются сведения, наибольшее количество падает на районы: Борзенский, Недригайловский, Бубновский, Роменский, Бобровицкий, Иваницкий, Прилукский, Иченский, т.е. районы, наиболее отстающие по хлебозаготовкам, а также часть из них наиболее пораженную бандитизмом и контрреволюционными элементами. Единоличники получают справки в 9 сельсовете, колхозники – в колхозе, удостоверяющие их личность, социальное положение. Райисполкомы справок не выдают. В ряде районов работают вербовщики рабочей силы для новостроек и промышленных центров, не зарегистрированные в облотделе труда, а непосредственно направляемые с мандатами Наркомтруда в районы. На станции Чернигов 23 января была задержана группа 27 человек, выехавших из Овручского района Киевской области, из которых 2 были арестованы, в том числе кулак, который поднял эту группу из района и руководил ее выездом, остальные 25 человек возвращены обратно.

Маркитан

24/I 19 час. 10 мин.

24/I 21-45 передал В.Федоров.

Документ 3

**Із відомостей райвідділів ДПУ та райвиконкомів про харчові труднощі
та випадки голоду у Чернігівській області**

15 березня 1933 р.

1. Райони, що найбільш вражені харчовими труднощами:

а) Березнянський.

Вражені села або хутора: Стольне, Бігач, Удівка, Семенівка та Ленінська сільрада.

Голодують колгоспних родин – 12

-”- індивідуальн[их] -”- – 192

Разом господарств 204, або 1000 душ...

б) Борзенський (Шаповалівка, Борзна).

Голодують колгосп[них] родин – 5

-”- індивіду[альних] -”- – 192

Разом господарств 40, або 300 душ...

в) Прилуки (Яблунівка, Рудівка, Дубовий Гай).

Голодують колгосп[них] родин – 122

-”- індивід[альних] -”- –

Разом господарств 122, або 600 душ...

г) Ічня (Рожнівка).

Голодують колгосп[ники] –

-”- індивідуальних – 19,

по різних пунктах – 5

Разом [господарств]24, або 120 душ...

д) Ніжин (Кладьківка і Химо-Рябушине).

Голодують індивідуальн[их господарств] 30, або 150 душ...

є) Добрянкa (Ловинь, Грибова Рудня).

Всього 500 родин, або біля 1000 осіб...

2. Менш вражені райони:

а) Носівка.

Колгосп „Степные хутора”.

Голодують 12 колгоспних родин або 60 душ...

б) Бобровиця.

Різні пункти 10 родин або 50 душ...

в) Бахмач.

Халимонове і Фастівці 12 інд[ивідуальних] родин або 60 осіб...

Підсумок:

Особливо вражених районів всього 6.

Переживають харчові труднощі в них 930 родин

Менш вражених районів 5

Переживають харчові труднощі в них 51 родина

Разом 981 родина або 3330 душ.

Кількість районів, в яких споживаються різне збіжжя-сурогат – 9 районів, або 60 пунктів, з них найбільш вражених 15 пунктів.

Джерело: Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині мовою документів. Тематичний перелік / упоряд.: Л. П. Коноваленко, А. В. Морозова, Н. М. Полетун. – Чернігів, 2003. – 75 с.

Документ 4

Загальний перелік міст, сіл/сільрад та колгоспів, занесених на «чорну дошку» в 1932–1934 рр. в Чернігівській області

БАХМАЦЬКИЙ РАЙОН (занесений не пізніше серпня 1933 р.)

28 січня 1934 р. – Батуринська МТС.

28 січня 1934 р. – Бахмацька МТС.

с. Григорівка Дмитрівського району (нині Бахмацького району): 29 листопада 1932 р. – одноосібний сектор.

с. Терешиха Дмитрівського району (нині Бахмацького району): 29 листопада 1932 р. – одноосібний сектор.

БОРЗНЯНСЬКИЙ РАЙОН

м. Борзна: 25 листопада 1932 р. – «зривники» хлібозаготівлі.

с. Головеньки: 18 березня 1933 р. – Головеньківська сільська рада.

с. Шаповалівка: 17 листопада та 25 листопада 1932 р. постановою бюро Борзнянського райкому КП(б)У занесено на «чорну дошку».

ГОРОДНЯНСЬКИЙ РАЙОН

с. Макишин Чернігівського району (нині Городянського району): 13 жовтня 1932 р. – одноосібники – «зривники» хлібозаготівлі.

ІЧНЯНСЬКИЙ РАЙОН

28 січня 1934 р. – Ічнянська МТС.

КОЗЕЛЕЦЬКИЙ РАЙОН був занесений 8, 11 та 13 березня 1933 р.

КОРОПСЬКИЙ РАЙОН

с. Карильське: 15 та 20 жовтня – колгоспи «Червоний маяк» і «13-річчя Жовтня».

м. Короп (нині смт. Короп): 15 жовтня 1933 р. – колгосп ім. Сталіна.

с. Краснопілля: 20 жовтня 1933 р. – колгосп «Червоне поле».

КОРЮКІВСЬКИЙ РАЙОН 15 та 20 червня 1933 р. занесений на «чорну дошку».

с. Козилівка 9 травня 1933 р.

с. Олексіївка (нині у складі м. Корюківка) 9 травня 1933 р.

с. Охрімівчичі 9 травня 1933 р.

ПРИЛУЦЬКИЙ РАЙОН

28 січня 1934 р. – Яблунівська МТС.

РІПКИНСЬКИЙ РАЙОН

смт. Добрянка Добрянського району (нині Ріпкинського району): 6 березня 1933 р. – Добрянський ліспромгосп.

с. Любеч (нині смт Любеч): 6 березня 1933 р. – Любецький ліспромгосп.

СЕМЕНІВСЬКИЙ РАЙОН 14, 15 та 20 червня 1933 р. занесений на «чорну дошку».

СНОВСЬКИЙ РАЙОН

м. Сновськ Сновського району 30 березня 1933 р. – Сновський ліспромгосп.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ РАЙОН

с. Березанка: 13 жовтня 1932 р. – одноосібники – «зривники» хлібозаготівлі.

с. Довжик: 13 жовтня 1932 р. – одноосібники – «зривники» хлібозаготівлі.

с. Жукотки: 20 жовтня 1932 р. – одноосібники.

с. Клочків: 23 жовтня 1932 р. – одноосібники – «зривники» хлібозаготівлі.

с. Количівка: 13 жовтня 1932 р. – одноосібники – «зривники» хлібозаготівлі.

с. Малійки: (нині у довідниках відсутнє) 23 жовтня 1932 р. – одноосібники – «зривники» хлібозаготівлі.

с. Полуботки: 23 жовтня 1932 р. – одноосібники – «зривники» хлібозаготівлі.

с. Свинь (комуністичний режим назвав його с. Улянівка, а нині це село Вознесенське): 13 жовтня 1932 р. – одноосібники – «зривники» хлібозаготівлі.

с. Седнів (нині смт. Седнів): 25 жовтня 1932 р. – одноосібники – «зривники» хлібозаготівлі.

с. Слабин: 25 жовтня 1932 р. – одноосібники – «злісні зривники» хлібозаготівлі.

с. Шестовиця: 25 жовтня 1932 р. – одноосібники – «зривники» хлібозаготівлі.

с. Янівка (нині с. Іванівка): 13 жовтня 1932 р. – одноосібники – «зривники» хлібозаготівлі.

м. ЧЕРНІГІВ

30 березня 1933 р. – Чернігівський ліспромгосп

Джерело: Голодомор: кого на Чернігівщині занесли на «чорну дошку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/77820-golodomor-kogo-na-chernigivshini-zanesli-na-chornu-doshku.html>. – Дата останнього звернення 13. 11. 17.